

Beyzâvî'nin “*Envârü't-Tenzîl*” Adlı Eserine, Atûfî'nin Yazdığı “*Mir'âtü't-Te'vîl*” Adlı Haşiyesinde Rivayet Kullanımı

Hızır YAĞCI (*)

Öz

Çağının önemli âlimlerinden olan ve çeşitli alanlarda eserler veren Hayreddin Hızır Atûfî (ö. 948/1541)'nin çalışmalarından biri de Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı eserine yazmış olduğu *Mir'âtü't-te'vîl* adlı haşiyesidir. Atûfî bu haşiyede, toplam otuz bir sûrenin her birinden seçtiği bir veya birkaç ayet hakkında kendi kanaatlerini dile getirmiştir. Bu sûreler içinden Bakara, Mâide, A'raf, Tevbe, Yûsuf, Hicr, Tâhâ, Mü'minûn, Nûr ve Şu'arâ sûrelerinde bazı merfû, mevkuf, maktû rivayetlere yer vermiştir. Çoğu zaman Beyzâvî'nin görüşlerini tenkit ederek açıklanmaya muhtaç görmüştür. Bazen kullandığı kaynakları müelliflerini belirtmeden verirken bazen de müelliflerinin isimlerini vermiş ancak müellifin hangi eseri olduğunu belirtmemiştir. Zaman zaman da “Bazı müfessirler şöyle demiştir” şeklinde umumi ifadeler kullanmıştır. Bu kısa haşiyede önemli sayılabilecek miktarda rivayet kullanmasına rağmen, rivayet kullanımında hadis kaynaklarını kullanmamıştır. Görüşlerini desteklemek amacıyla kelimelerin lügat anlamlarından, Maturidî-Hanefî âlimlerin itikadî ve fikhî yorumlarından istifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atûfî, Beyzâvî, Rivayet, Hâşiye

The Use of Report in Postscript Called Atûfî's “*Mir'âtü't-Te'vîl*” to Beyzâvî's “*Envârü't-Tenzîl*”

One of the works of Hayreddin Hızır Atûfî (died in 948/1541), being one of the most significant scholars of his age, is a postscript called *Mir'âtü't-te'vîl* that he wrote to Beyzâvî's *Envârü't-tenzîl* and *esrârü't-te'vîl*. In this postscript, Atûfî expressed his own opinions about one or several verses which he chose out of totally thirty one suras. From these suras, he allowed for some merfû, mevkuf, maktû reports in Bakara, Mâide, A'raf, Berâe, Yûsuf, Hicr, Tâhâ, Mü'minûn, Nûr and Şu'arâ While he frequently criticized Beyzâvî's views, he sometimes saw them as needing to be explained. He sometimes cited the names of the resources

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doktora Öğrencisi

that he used, but he did not sometimes state the name of the work, giving only its author's name. He occasionally used general expressions such Atûfî, Beyzâvî, Rivayet, Hâşiye as "Some glossators said this". In order to support his ideas, he made use of interpretations of Hanefî-Maturidî scholars based on Islamic law and faith as well as lexical meanings of words.

Key Words: Atûfî, Beyzâvî, Report, Postscript

1. Giriş

Yüce Allah, "(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirilene açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik"¹ buyurarak Hz. Peygamber'e tebyin görevini vermiştir. Bunun yanı sıra her bilenden daha iyi bir bilen bulunması,² bilmediğimiz şeyleri ehline sormamızın emredilmesi³ Kur'an'ın doğru anlaşılmasında Hz. Peygamber'e olan ihtiyacı anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu ihtiyacı Mevdudî şu benzetme ile anlatmaktadır: Bu kitap, peygamber olmadan kürekçisi olmayan bir kayığa benzer. Acemi yolcular, ne kadar gayret ederlerse etsinler rotalarını bulamazlar.⁴ Dolayısıyla Kur'an'ın doğru anlaşılabilmesi için, Kur'an'ın kendisinden sonra başvuracağımız kaynak sünnettir. Nitekim ister rivayet, ister dirayet, ister işarî olsun, hangi metotla yazılırsa yazılsın, ilk dönem tefsir kaynaklarından itibaren rivayet malzemesinin Kur'an'ın anlaşılmasında vazgeçilmez katkısı olmuştur.

Tefsir kitapları Kur'an'ın şerhi mahiyetinde olduğu için tefsir kitaplarına yazılan şerhler hâşiye olarak anılmıştır.⁵ İlk hâşiyeler yaklaşık hicri altıncı yüzyılın ortalarına doğru yazılmaya başlanmıştır. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı eseri kendisine en çok hâşiye yazılanlardandır.⁶ Beyzâvî'ye yazılan hâşiyelerden biri de Hayreddin Hızır Atûfî'nin yazmış olduğu *Mir'âtü't-te'vîl* isimli kısmî hâşiyedir.

1 Nahl, 16/44.

2 Yûsuf, 12/76.

3 Enbiyâ, 21/7.

4 Seyyid Ebü'l-A'lâ Mevdudî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, terc., Ahmed Asrar, İstanbul: Pınar Yayınevi, 1992, 1, 19.

5 Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011, 2012*, 169.

6 *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, adlı Beyzâvî'nin tefsiri üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'likler için bk., Şükrü Maden, "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lika Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: III, sayı: 1, 193-210.

2. Hayreddin Hızır Atûfî'nin Hayatı

Çağının fazilet ve kemal sahibi kişilerinden biri olan Hayreddin Hızır Atûfî (ö. 948/1541),⁷ aslen Merzifonlu olup babasının adı Mahmud'dur.⁸ Döneminin önemli şahsiyetlerinden ders almıştır. Molla Bahşî'den tefsir ve hadis, Amasyalı Molla Abdî'den meânî, Molla Kutbuddin Mehmet'ten aklî ilimleri tahsil etmiştir. Hocâzâde'den usûl ilmi, Efdalzâde'den şer'î ilimleri okumuştur. İkinci Bayezid tarafından saray görevlilerine hoca olarak tayin edilmiştir. Daha sonra vaizlik mesleğini tercih ederek İstanbul camilerinde Cuma günlerinde tefsir sohbetleri yapmıştır.⁹ Kaynaklarda on beş kadar eserinden bahsedilmektedir.¹⁰ Bu eserler yazma olarak Bayezid ve Süleymaniye gibi çeşitli kütüphanelerde mevcuttur. Eserlerinden bazıları şunlardır.

1. *Keşfü'l-Meşârik*¹¹
2. *Ravzü'l-İnsân fî Tedâbîri Sıhhati'l-Ebdân*¹²
3. *el-Cevheretü'l-Cinâniyye fî Mesâili'l-Îmâniyye*.¹³
4. *el-Enzâr*¹⁴
5. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*¹⁵
6. *Hâşiye alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkıf*¹⁶
7. *Kitabü'l-Utâs*¹⁷
8. *Şerhü Kasideti'l-Bürde*¹⁸
9. *Mir'atü'r-Rü'ya fi't-Ta'bir*¹⁹

7 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye*, Beyrût, 1975, 1, 249.

8 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, İstanbul, 1951, 1, 346; Atûfî, *Ravzü'l-İnsân fî Tedâbîri'l-Ebdân*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3569, 1b.

9 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye*, 1, 249-250.

10 Bağdatlı İsmâil Paşa, 1, 346.

11 Tahkik ve tahlili tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanan eserin birçok yazma nüshası mevcuttur. Bk., Süleymaniye ktp., Haciselimağa, nr. 230; Süleymaniye ktp., Atif Efendi, nr. 541-543.

12 Süleymaniye ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1392; Süleymaniye ktp., Yozgat, 127, nr. 694.

13 Topkapı sarayı, III. Ahmet Kitaplığı, nr. 607.

14 Süleymaniye ktp., Şehzade Mehmed, nr. 8.

15 Süleymaniye ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 263.

16 Süleymaniye ktp., Ayasofya, nr. 2235.

17 Süleymaniye ktp., Şehzade Mehmed, nr. 00008-002.

18 Süleymaniye ktp., Ayasofya, nr. 04079.

19 Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 3202.

3. *Mir'âtü't-Te'vîl*'in Tanıtımı

Mir'âtü't-te'vîl'in Süleymaniye kütüphanesinde biri Damad İbrahim Paşa numara 215, diğeri ise Hacı Beşir Ağa (Eyüp) numara 25 de kayıtlı olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Hacı Beşir Ağa'daki nüsha 15 satır olup varak sayısı 220 adettir. Çalışmamızda incelediğimiz Damad İbrahim Paşa numara 215 de kayıtlı olan nüshada satır sayısı 13, varak sayısı ise 117'dir.

Atûfî Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsirine yazmış olduğu bu haşiyede Bakara,²⁰ Âl-i İmrân,²¹ Mâide,²² A'râf,²³ Berâe,²⁴ Yûnus,²⁵ Yûsuf,²⁶ Hicr,²⁷ Nahl,²⁸ Kehf,²⁹ Tâhâ,³⁰ Enbiyâ,³¹ Hac,³² Mü'minûn,³³ Nûr,³⁴ Şuarâ,³⁵ Kasas,³⁶ Rûm,³⁷ Lokmân,³⁸ Zümer,³⁹ Feth,⁴⁰ Kâf,⁴¹ Necm,⁴² Rahmân,⁴³ Saf,⁴⁴ Mülk,⁴⁵

20 Bakara, 2/30, 54, 87, 93, 154, 177-178, 204, 219, 253, 255.

21 Âl-i İmrân, 3/32-35, 112, 169-170, 178.

22 Mâide, 5/67, 112-115.

23 A'râf, 7/54, 143, 172.

24 Berâe, 9/25-26, 129.

25 Yûnus, 10/6, 48-49.

26 Yûsuf, 12/6.

27 Hicr, 15/28-29.

28 Nahl, 16/15, 49.

29 Kehf, 18/60.

30 Tâhâ, 20/9-14, 24-28, 43.

31 Enbiyâ, 21/16-17.

32 Hac, 22/3-4, 55.

33 Mü'minûn, 23/1-2.

34 Nûr, 24/34-35, 45, 54-55.

35 Şuarâ, 26/192-195.

36 Kasas, 28/52-53,71.

37 Rûm, 30/24.

38 Lokmân, 31/8-9, 28.

39 Zümer, 39/42, 55.

40 Feth, 48/3.

41 Kâf, 50/6, 16.

42 Necm, 53/4.

43 Rahmân, 55/46, 52.

44 Saf, 61/10.

45 Mülk, 67/1.

Hâkka,⁴⁶ Cin,⁴⁷ Târik,⁴⁸ A'lâ,⁴⁹ Fecr⁵⁰ sûrelerinden aşağıda ayet numaraları verilen 98 civarında ayeti açıklamıştır. Yukarıda belirtilen sûreleri sırasına göre takip etmiş, ayetlerde birkaç takdim tehir yapmıştır.⁵¹

Atûfî önce ilgili sûrenin ismini başlık olarak verdikten sonra o sûrede hangi ayet veya ayetler hakkında yorum yapacaksa onları sırasıyla ele almakta, ardından Beyzâvî'nin görüşlerine yer vermektedir. Beyzâvî'nin görüşleri hakkında *فيه نظر*/ Bu konunun üzerinde düşünülmesi gerekir, şeklinde ifadeler kullandıktan sonra, kendi görüşlerini zikretmektedir.

Müellif rivayetleri hangi sûre ve ayetin açıklamasında kullanmışsa, bizde o sûrenin başlığında ilgili ayetin mealini vererek rivayetleri nasıl kullandığını ortaya koymaya çalışacağız.

4. Kullandığı Kaynaklar

Atûfî, *Mir'âtü't-Te'vîl* adlı bu haşiyede aşağıdaki kaynaklardan istifade etmiştir.

- 4.1. Gazzâlî (ö.505/1111): *Tehâfütü'l-Felâsife*⁵²
- 4.2. Zemahşerî (ö. 538/1144): *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*⁵³
- 4.3. Neseî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkindî (ö. 537/1142): *et-Teysîr fî (İlmi)'t-Tefsîr*⁵⁴
- 4.4. Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286): *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*
- 4.5. Neseî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*⁵⁵

46 Hâkka, 69/40.

47 Cin, 72/1.

48 Târik, 86/1-8.

49 A'lâ, 87/6.

50 Fecr, 89/27-30.

51 Örneğin, Bakara sûresi 253. Ayetten sonra aynı sûrenin 87. ayetine, Tâhâ sûresinin 43. ayetinden sonra 25-28. ayetlerinde dönmüştür.

52 Atûfî, *Mir'âtü't-Te'vîl*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 215, 53a.

53 Atûfî, *Mir'âtü't-Te'vîl*, 12a, 16a, 31a, 36b, 46a, 67a, 68a, 78a, 79a, 81a, 93b, 95b, 101a.

54 Atûfî, *Mir'âtü't-Te'vîl*, 5b, 17b, 23a, 24b, 35b, 44a, 55b, 81a, 95b, 101a.

55 Atûfî, *Mir'âtü't-Te'vîl*, 7a.

- 4.6. Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî (ö. 786/1384): *Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr fi'l-Cem Beyne's-Sahîhayn*⁵⁶
- 4.7. Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Halef b. Hamdân (ö. 400/1010): *el-Mu'cizât* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 424)⁵⁷
- 4.8. Radyüüddin es-Sâgânî (ö. 650/1252): *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye*
- 4.9. Atûfî (ö. 948/1541): *Ravzü'l-İnsân fî Tedâbîri'l-Ebdân*⁵⁸
- 3.10. Atûfî: *Keşfü'l-Meşârik*⁵⁹

Ayrıca hangi eseri olduğuna işaret etmeksizin İmam Mâtürîdî (ö. 333/944)⁶⁰ Bâkılânî (ö. 403 / 1013)⁶¹ İbn Fûrek (ö. 406/1015)⁶² Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027)⁶³ İbnü'l- Hâcib (ö. 646/1249)⁶⁴ gibi ulemâdan alıntılar yapmıştır. Bazı de *عن بعض الصوفية*⁶⁷ ذكر بعض المحققين⁶⁶ بعض المفسرين⁶⁵ إن العلماء قالوا⁶⁸ gibi genel ifadelerle nakillerde bulunmuştur.

5. Rivayetlere Yer Verdiği Sûreler

5.1. Bakara sûresi

“Allah yolunda öldürülenlere ‘ölüler’ demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.”⁶⁹

Bezzâvî ayetin tefsirinde şöyle der: “Allah yolunda öldürülenler için “ölüdür” demeyin. Bilakis onlar diridirler. Fakat siz onların ne halde olduklarını bilemezsiniz. Bu onların hayatlarının cesetle ve canlıların algılayabildikleri hayat cinsin-

56 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 9a.

57 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 14b, 84a.

58 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 13a.

59 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 83a.

60 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 25a, 62a.

61 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 61b.

62 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 61b.

63 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 61b, 62a.

64 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 46b.

65 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 8b.

66 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 77a.

67 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 17b.

68 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 26b.

69 Bakara, 2/154.

den olmadığına dair bir hatırlatmadır. Şehitlerin yaşadığı hayat akılla değil ancak vahiyle bilinir.”⁷⁰

Beyzâvî'nin şehitlerin hayatlarının cesetle ve canlıların algılayabildikleri hayat cinsinden olmadığı şeklindeki görüşüne Atûfî itiraz etmektedir. O şöyle diyor: Şehitlerin hayatta olduklarının hissi olarak bilinmemesi, onların hayatlarının cesetleri ile birlikte olmadığına delil değildir. Allah (c.c)'ın “*Bilakis onlar hayattadırlar*” buyurması, ayrıca konuyla ilgili rivayetlerin mevcudiyeti, şehitlerin hayatlarının cesetleri ile beraber olduğuna delildir.⁷¹ Atûfî görüşünü desteklemek üzere aşağıdaki rivayetleri sıralamaktadır.

Birinci hadis Müslim'de Abdullah b. Mes'ud'dan rivayet edilmiştir. Hadisin ravilerinden Mesrûk (ö. 63/683 [?]), “*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında rızıklandırılmaktadırlar.*” (Âl-i İmrân, 3/169) ayeti hakkında Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652-53)'a soru sorduklarını, o da bu konuda kendilerinin de Rasûlullah'a sorduklarını ve Allah Rasulünün şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*Onların ruhları yeşil kuşların kursaklarındadır. Onların da arşa asılı kandilleri vardır. O kuşlar cennette dilediği yerde gezip dolaşır, sonra tekrar gelip o kandillere sığınır. Rableri onlara bir defa muttali olarak herhangi bir şey arzu ediyor musunuz buyurdu. Onlar neyi arzu edebiliriz ki, hem biz cennette istediğimiz yere gidip geliyoruz dediler. Allah onlara bunu üç defa tekrar etti. Kendileri bir dilekte bulunmadan bırakılmayacaklarını görünce: Rabbim, bizler ruhlarımızın tekrar cesetlerimize geri döndürülmesini istiyoruz ki, senin yolunda bir kez daha öldürülelim dediler. İhtiyaçlarının bulunmadığını ifade ettiklerinde kendi hallerine bırakıldılar.*”⁷²

İkinci hadisi İbni Abbas (ö. 68/687-88) rivayet ediyor: “Resûlullah şöyle buyurdu: “*Uhud'da şehid olan kardeşleriniz var ya! Allah, onların ruhlarını yeşil kuşların içine koydu. Bunlar cennet nehirlerinde dolaşır, meyvelerinden yer ve arşın gölgesine asılmış altından kandillere girip sığınır. Güzel güzel yiyip içip dinlenince şöyle dediler: Kardeşlerimize bizden kim haber götüreceksin ve bildireceksin ki bizler cennette dirileriz, rızıklanıyoruz. Bu haber gitmeli ki onlar cennete karşı isteksiz olmasınlar ve harpte korkak davranmasınlar*” Allah (c.c) onlara cevaben: “*Sizin haberinizi ben duyuracağım*” buyurdu ve şu ayeti indirdi: “*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katın-*

70 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 7a; Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Beyrût, 1998, 1, 114.

71 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 7a-b.

72 Müslim, İmâre, 121. Ayrıca bk.: Tirmizî, Tefsîru Kur'an, 19; İbn Mâce, Cihâd, 16; Dârimî, Cihâd, 19; Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 8a.

da Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklan dırılmaktadırlar.”(Al-i İmran, 169)⁷³

Üçüncü rivayeti Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)'den şu şekilde nakletmiştir. “Şehitler Rablerinin katında diridirler, rızıkları ruhlarına arz edilir, onlara rahatlık ve neşe gelir. Nitekim firavun hanedanının ruhlarına da ateş arz edilir; onlara da acı gelir.”⁷⁴

Bu rivayetlerin sıhhati hakkında herhangi bir yorumda bulunmayan Atûfi, rivayetlerin cennetteki halleri temsilî bir anlatımla anlattığı şeklinde bir yoruma da gidilemeyeceğini savunmaktadır.⁷⁵

5.2. Mâide sûresi

“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.”⁷⁶

Beyzâvî ayetin zahirinin bütün indirileni tebliğ etmeyi gerektirdiğini ifade eder. Bununla birlikte tebliğden maksadın, kulların yararına olan ve haberdar edilmeleri gereken şeylerden ibaret olabileceğini, zira bazı ilahi sırları ifşa etmenin haram olduğu görüşünü savunur.⁷⁷

Atûfî, Beyzâvî'nin ilahî sırlardan maksadının ne olduğu konusunda aşağıda maddeler halinde sıralayacağımız muhtemel bazı anlamlara yer verdikten sonra Beyzâvî'nin ilâhî sırların ifşasının haram olduğu şeklindeki ifadesini yerinde bir ifade olarak bulmaz.

Bu sırlardan maksat, Allah'ın kullarından hiç kimsenin anlamını bilmesini istemediği müteşabih ayetler ise, onun te'vilini ancak Allah'ın bilebileceğini belirtir. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)'in “Her kitabın bir sırrı vardır, Allah'ın kitabındaki sırrı da sûrelerin başlarındaki bu harflerdir” ve Hz. Ali'nin “Her kitabın bir özü vardır, Kur'ân'ın özü de Hurûf-ı mukattaa'dır” sözlerini de delil olarak zikreder.

73 Ebû Dâvûd, Cihâd, 25; *Mir'atü't-Te'vîl*, 8a-b.

74 Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmi'zi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, tahk., Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz, Riyad, 1998, 1, 347; Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddin Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Beyrût, 1999, 1, 143-144; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *Fethu's-Semâvî bi-Tahrîci Ehâdisi Tefsîri'l-Kâdi'l-Beyzâvî*, tahk., Ahmed Müctebâ, Riyad, H.,1409, 1, 196; *Mir'atü't-Te'vîl*, 8b.

75 *Mir'atü't-Te'vîl*, 7b.

76 Mâide, 5/67; *Mir'atü't-Te'vîl*, 20, a-b.

77 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 20b-21a; Beyzâvî, 2, 136.

Sonra İbn Abbas'ın aşağıda bir bölümüne yer verdiğimiz uzunca bir rivayetine yer verir:⁷⁸

"İçerisinde Kâ'b b. Eşref, Huyey, Ebû Lübâbe, Kâ'b b. Esîd olan Yahudilerden bir grup Rasûlullah'ı görmeye geldiler. Ona الم den sordular. Dediler ki, Allah aşkına doğru söyle onun sana semadan geldiği doğru mudur? Nebî (s.a.v) buyurdu ki; "Evet aynen böyle indirildi." Huyey şöyle dedi: Eğer söylediklerin doğru ise ben bu ümmetin yaşam süresinin ne kadar olduğunu bilebilirim, dedi ve arkadaşlarına dönerek şöyle devam etti: Ümmetinin ömrü 71 yıl olan bir adamın dinine girecek miyiz? Bunun üzerine Ömer dedi ki, bunun böyle olduğunu sen nereden biliyorsun? Ben bunu hisâb-ı cümel /cümme⁷⁹den çıkardım. Bu hesaba göre elif bir, lâm, otuz, mim ise kırk değerindedir. Hz. Peygamber (bu diyaloga) güldü. Huyey Hz. Peygamber'e, bunlardan başka ayetler var mı? diye sordu. Hz. Peygamber "evet, var" buyurdu. Huyey onlar nedir? diye sorunca Hz. Peygamber المص buyurdu. Huyey, bu birinciden daha çoktur. Bu 161 eder. Huyey, bunlardan başka var mı? diye sordu. Hz. Peygamber "evet, الر كتاب احكمت اياته" buyurdu. Huyey bu birinciden de ikinciden de daha çoktur. Huyey, bunlardan başka var mı? sordu. Hz. Peygamber "evet, المر" buyurdu. Sonra Huyey senin dediğinden bir şey anlamıyoruz dedi.... "O sana kitabı indirendir. Onun bazı ayetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih ayetlerinin peşine düşerler. Oysa onun gerçek anlamını Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, "ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar." (Âl-i İmrân, 3/7) bu ayet onlar hakkında inmiştir."⁸⁰

Bir Yahudi grubun, Hurûf-ı mukattaa'dan hareketle rivayette geçtiği şekilde bu ümmetin yaşam müddetine yönelik bazı hesaplamalar yapmasını müteşabihatın peşinde koşmak olarak değerlendiren Atûfî rivayet hakkında herhangi bir yorum yapmamıştır.

İbn Kesîr bu rivayetin zayıf olduğunu söylemektedir. Bu harflerle birtakım olayların, savaşların ne zaman meydana geleceğini bilmenin mümkün olabileceğine bu hadisi delil gösterenler olmuşsa da bu zayıf hadisin bile böyle bir şeyin batıl olduğuna delalet ettiğini ifade etmektedir.⁸¹

78 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 21a-b.

79 Ebced hesabı kadar yaygın olmayan ancak ebced harflerinin sayı değerlerine dayanan bir hesap türü. Mustafa, Uzun, "Ebced", *DİA*, İstanbul, 1994, 10, 68.

80 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 21b-23b. Benzer lafızlarla, İbn Hişâm, *Sîretü'n-Nebî*, Riyad, 2005, 2, 95; Buhârî, *Târihu'l-Kebîr*, 2, 208; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, tahk., Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire, 2001, 1, 221-222.

81 İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk., Mahmud Hasan, Medine, 1994, 1, 53.

Reşîd Rızâ (1865-1935)'ya göre, bu harfler hakkında söylenenlerin en zayıf ve en saçma olanı, bu harflerin hisâb-ı cümel ile bu ümmetin yaşam müddetine veya benzeri konulara işaret ettiğini söylemektir. Bu konuda İbn İshak (ö. 151/768) Hz. Peygamber'den bazı hadisler nakletse de bunlar zayıftır.⁸²

Eğer bu ilahî sırlarla yemin kastediliyorsa, yeminde insanların maslahatları söz konusudur.

İfşası haram olan sırlarla kastettiği caiz, müstehab veya vacip bir şey ise onda dinin maslahatlarından bir maslahat söz konusudur. Oysa burada ifşası ile insanların genelinin zarar göreceği bir sırrın tebliği kastedilmektedir. Bu konuda iki ayet⁸³ zikrettikten sonra Muâz b. Cebel (ö. 17/638)'in şu rivayetine yer veriyor. "Ben Nebî (s.a.v) ile birlikte onun Ufeyr adı verilen merkebinin terkinde giderken bana: "Ey Muâz, Allah'ın kulları üzerindeki hakkı ve kulların da Allah üzerindeki hakkı nedir, bilir misin?" diye sordu. Ben: "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir" dedim. Nebî (s.a.v) bunun üzerine şöyle buyurdu: "Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, kulların Allah'a ibadet etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmama-larıdır. Kulların Allah üzerindeki hakkı ise, kendisine hiçbir şeyi ortak koşmayan kullarına azâb etmemesidir." Ben de dedim ki ey Allah'ın Rasûlü, bunu insanlara müjdeleyeyim mi? Nebî (s.a.v) "Hayır, müjdeleme! Sonra (bu müjdeye güvenip) tembellik yapabilirler"⁸⁴ buyurdu.

Atûfî, Huruf-ı mukattaa'nın yorumunu evliyanın bilebileceğini savunur. Daha sonra zahirin avam için, rumuz ve işaretlerin ise havâs için olduğunu ifade ederek aşağıdaki hadisleri delil olarak sunar:

Hızır Âişe (ö. 58/678) Rasûlullah (s.a.v)'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Benim bildiğimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız."⁸⁵

Ebû Hüreyre (ö. 58/678)'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bana az sözle çok anlam ifade etme kabiliyeti verildi."⁸⁶

Başka bir rivayet ise şöyledir. "Kur'an'ın bir zahiri manası vardır birde yediye ulaşan batınî manası vardır."⁸⁷ Âmilî (ö. 1031/1622) bunun kıssadan hisse kabi-

82 Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kurâni'l-Hakîm*, Kahire, 1990, 1, 103-104.

83 Kehf, 18/65; Bakara, 2/256.

84 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 23b-24a; Buhârî, Cihâd, 46. Ayrıca bk., Müslim, İmân, 48.

85 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 24a; Buhârî, Kûsûf, 2; Müslim, Fedâil, 134; Muvatta', Salâtü'l-kûsûf, 1; Tirmizî, Zühd, 9; Nesâî, Salâtü'l-kûsûf, 11; İbnMâce, Zühd, 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13, 478.

86 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 24a-b; Müslim, Mesâcid, 7; *Müsned*, 12, 366. Ayrıca bk., Buhârî, Cihâd, 122, Tabîr, 11, 22, İ'tisâm, 1; Tirmizî, Siyer, 5.

87 Atûfî, *Mir'atü'l-Te'vîl*, 24b; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Müsned*, tahk, Hüseyin Selim Esed, Dımaşk, 1984, 9, 278; Âmilî, Bahâüddîn Muham-

linden ariflerin söylemiş olduğu bir söz olduğunu,⁸⁸ İbnTeymiyye (ö. 728/1328) ise uydurma rivayetlerden olduğunu, ilim ehlerinden hiçbir kimsenin bunu rivayet etmediğini, hadis kitaplarında böyle bir rivayetin bulunmadığını belirtmektedir. Fakat Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)'den mevkuf veya mürsel olarak "Her ayetin bir zahiri ve bir batını vardır ve her bir ayet için bir had ve her bir had için de bir matla' vardır." şeklinde bir rivayetin bulunduğuna işaret etmektedir.⁸⁹ Dilaver Selvi bu hadisi çeşitli tarikleri ile bir makalede değerlendirmiş, Hz. Peygamber (s.a.v)'e nispetinde bir şüphe olmadığı gibi, ilgili alanlarda delil olarak kullanılmasında da bir sakınca olmadığı kanaatine varmıştır. Böylece Kur'an'ı anlamak için zahirî tefsire ihtiyaç olduğu kadar, usulünce yapılacak te'villerin ve işarî tespitlerin de önemli olduğu, müçtehit imamların yaptığı içtihat, nasıl büyük bir emek mahsulü ise, seyrü sülûk erbabının ortaya çıkardığı Kur'ânî hikmetler, hakikate ait işaretler, sahih ilhama dayalı marifetler de ciddi bir mücahedenin ürünü olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁹⁰

Atûfî, örnek olarak namazın bâtinî manalarını verir. Bu bilgilere ancak havâs-sın ulaşabileceğini, havâssın dışındakiler bu bilgilerden faydalanma konusunda aciz oldukları için onlara bu bilgileri vermeyeceklerini söyler. Zira onlar bu bilgileri küçük görerek zarara uğrayabilirler. Bu görüşünü desteklemek için İbn Ömer (ö. 73/692)'in Hz. Peygamber'den şu rivayetine yer verir. "Biz peygamberler topluluğu insanlara akılları ölçüsünde konuşmakla emredildik."⁹¹ Zerkeşî (ö. 794/1392), Deylemî (ö. 509/1115)'nin bu hadisi *Firdevsü'l-Ahbâr* da İbn Abbas'tan merfû olarak, zayıf bir isnadla rivayet ettiğini belirtmiştir.⁹² Buhârî (ö. 256/870), Hz. Ali'den mevkuf olarak şöyle rivayet etmiştir. "İnsanlara anlayabilecekleri şekilde konuşun. Allah ve Rasûlü'nün yalanlanmasını ister misiniz?"⁹³

med b. Hüseyin b. Abdissamed *el-Keşkül*, tahk., Muhammed Abdülkerim en-Nemerî, Beyrût, 1998, 2, 245; İbnTeymiyye, *Mecmu'uFetâvâ*, Medine, 2004, 2, 199.

88 Âmilî, *el-Keşkül*, 2, 245.

89 İbnTeymiyye, *Mecmu'u fetâvâ*, 2, 199.

90 Dilaver Selvi, "Her Ayetin Bir Zahiri Bir Bâtını Vardır" Hadisindeki Zâhir ve Bâtın Kavramları Üzerinde Değerlendirmeler, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: XI, sayı: 2, s. 7-41, 2011, 14, 35.

91 Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed *Hakâiku't-Tefsîr*, tahk., Seyyid İmrân, Beyrût, 2001, 1, 377; Mâverdüfî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, tahk., Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm, Beyrût, H. 1412, 3, 220; Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî, *et-Tezkire fi'l-Ehâdisi'l-Müştehire*, tahk., Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrût, 1986, 1, 107; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdîf el-Cerrâhî, Beyrût, 2001, 1, 177.

92 Zerkeşî, *et-Tezkire fi'l-Ehâdisi'l-Müştehire*, 1, 107.

93 Buhârî, İlim, 49.

Ancak Nebi (sa)'nin ümmetinden tek bir kişiyle de olsa paylaşamayacağı bilgilerin olabileceğini Atûfî'de kabul etmektedir.

5.3. A'râf sûresi

“*Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da, “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir.*”⁹⁴

Bezzâvî ayetin tefsirinde “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*” Onlar da, “*Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)*” demişlerdi...” ifadesinin temsilî bir anlatım olduğu düşüncesindedir. Atûfî, istiâre-i temsiliye ihtimalinin de mümkün olabileceğini, ancak anlamın bununla sınırlanamayacağını, doğru olan görüşün sahâbe, tabiin ve müfessirlerin çoğunun görüşü olduğunu aşağıdaki rivayetleri delil olarak kullanarak savunmaktadır.⁹⁵

Müslim b. Yesâr el-Cühenî (ö. 100/719) Ömer b. Hattâb (ö. 23/644)'a “*Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da, “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir.*” ayetinden soruldu. Hz. Ömer şöyle dedi: Bu ayet Rasûlullah'a da sorulmuştu. O şöyle buyurdu: “*Allah, Âdem'i yarattı sonra sağ eliyle sırtını sıvazlayıp ondan bir zürriyet çıkardı ve “Bunlar cennet içindir, bunlar cennet ehlinin amelîyle amel ederler” dedi. “İkinci defa sırtını sıvazladı, ondan bir nesil daha çıkardı ve “Bunları da cehennem için yarattım, bunlar da cehennem ehlinin amelini işleyecekler” dedi. Bir adam: “Ey Allah'ın Rasulü (kaderimiz ezelden yazılmış ise) niye amel ediyoruz? diye sordu. Resulullah (s.a.v) şu açıklamayı yaptı: “Allah bir kişiyi cennet ehli olarak yaratmışsa onu cennet ehlinin amelinde çalıştırır. Öyle ki cennetliklerin bir amelî üzere ölür ve Allah da onu cennetine kor. Aksine bir kulu da cehennem ehli olarak yaratmışsa, onu da cehennemliklerin amelinde çalıştırır. Öyle ki bu da cehennemliklerin bir amelî üzere ölür, Allah da onu cehenneme koyar.*”⁹⁶

Tirmizî hadisin hasen olduğunu ancak Müslim b. Yesâr'ın Hz. Ömer'den hadis işitmediğini, bazılarının Müslim b. Yesâr ile Hz. Ömer arasında meçhul bir kişi olduğunu nakletmektedir.⁹⁷ Buhârî ve İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) babasından

94 A'râf, 7/172.

95 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 35b.

96 Muvatta', Kader, 1; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, tahk., Şuayb el-Arnaût vd., 1999, 1, 400; Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 31b-32a.

97 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 7.

naklen Müslim b. Yesâr ile Hz. Ömer arasında Nuaym b. Râbia (ö.95/714)'nın bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁸

Übeyy b. Kâ'b (ö. 33/654 [?])'dan rivayet edildiğine göre, o şöyle demiştir: "Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış.." âyeti ile bundan sonraki âyet hakkında şöyle demiştir: Yüce Allah, kıyamet gününe kadar Âdem'den olacakların bütününe o gün huzurunda toplamış, önce onları ruh haline getirmiş, sonra onlara şekil vermiş, sonra da onları kendilerine şahit tutarak : "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye sormuş, onlar da; evet, diye cevap vermişlerdi. Yüce Allah şöyle buyurmuştu: "Kıyamet günü "biz bunu bilmedik" dememeniz için yedi göğü ve yedi arz ile babanız Âdem'i size şahit tutuyorum. Hiç bir şeyi bana ortak koşmayın Şüphesiz Ben, ahdimi ve mîsâkıma hatırlatacak elçiler göndereceğim, kitaplarımı size indireceğim." Onlar da: Senin, bizim Rab-bimiz ve ilâhımız olduğuna şahitlik ederiz. Bizim için Senden başka rab, Senden başka ilâh yoktur, deyip o gün Allah'a itaat ettiklerini ikrar etmişlerdi. Bu durum ataları Âdem'e yükseltildi ve Âdem onlara baktı. İçlerinden zengin, fakir, güzel olan ve olmayanları görünce Ey Rabbim! Kullarını eşit kılsaydın, dedi. Yüce Allah: "Şüphesiz bana şükredilmesini severim" buyurdu. Âdem, onların içinde peygamberleri lambalar gibi parlak gördü. Üzerlerinde nur vardı. Onlardan özel olarak risâlet ve nübüvvet mîsâkı da alınmıştı. İşte bu Yüce Allah'ın, "Hani biz peygamberlerden sağlam söz almıştık.." (Ahzâb, 33/7), "Hakka yönelen bir kim-se olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata.." (Rûm, 30/30) sözünün ifadesidir. Bu nedenle Yüce Allah, "Bu da önceki uyarıcılardan bir uyarıdır." (Necm, 53/56), "Biz onların çoğunda, sözünde durma diye bir şey bulmadık" (A'râf, 7/102) buyurmuştur.⁹⁹

Bu hadisten sonra bezm-i elest ile ilgili İbn Cüreyc (ö. 150/767)'den naklettiği şu rivayete yer verir. "Cennet için yaratılan her nefis saf beyaz olarak, cehennem için yaratılan ise simsiyah olarak, hardal misali tanecikler şeklinde çıkarılır. Yüce Allah: "Ey Allah'ın kulları! İtaat ediniz" deyince, onlar: "Buyur Allah'ım buyur" dediler. Böylece Allah kendisine iman edeceklerine dair onlardan misak/söz aldı."¹⁰⁰ Bu rivayetin devamında mîsâkın nerede alındığına dair rivayet farklarına değinmektedir.¹⁰¹ Sonra Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'dan şu rivayete yer vermektedir:

98 Buhârî, *Tarîhu'l-Kebîr*, Haydarabad, ts., 7, 276; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Haydarabad, 1952, 8, 460. Ayrıca bk., İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrût, 1986, 7, 386.

99 Atûfî, rivayetin çok sayıda kişiden bazen ihtisar yapılarak bazen de uzunca rivayet edildiğini belirtmiş, kendisi de bazı ihtisarla rivayet etmiştir. Atûfî, *Mir'atü't-te'vîl*, 32a-33a. Bk., Ahmed b. Hanbel, 35, 155.

100 Bk., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10, 556.

101 Atûfî, *Mir'atü't-te'vîl*, 33a-b.

“Allah Âdem’in sırtının sağ tarafını sıvazlayarak oradan hareket eden küçük beyaz tanecikler görünümünde bir zürriyet çıkardı. Sonra sırtının sol tarafını sıvazlayarak oradan da küçük tanecikler görünümünde siyah bir zürriyet çıkardı -onlar bin ümmet idi- ve (Allah) dedi ki: “*Ey Âdem! Bunlar senin zürriyetindir. Onlardan Bana ibadet edeceklerine, Bana şirk koşmayacaklarına dair söz aldık. Rızıklarını vermek ise Bana aittir.*” Âdem de şöyle karşılık verdi. “*Evet Rabbim.*” Allah onların zürriyetini çıkarınca sordu: “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*” onlar da cevap verdiler: “*Evet, Rabbimiz olduğuna şahidiz. Allah meleklerle buyurdu ki: “Bunların ikrarına şahitlik edin.”* Melekler de “*şahitlik ettik*” diye karşılık verdiler. Allah dünyada bu ümmetten olan müşrik Araplara diyor ki: “*Kıyamet Günü, “biz bu mîsâktan habersizdik” demeyesiniz (diye sizi size şahit tuttuk).*”¹⁰²

5.4. Berâe/Tevbe sûresi

“*Eğer yüz çevirirlerse de ki: Bana Allah yeter. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben ancak O’na tevekkül ettim. O, yüce Arş’ın sahibidir.*”¹⁰³

Beyzâvî, ayetteki “*Arş*” kavramına, hüküm ve takdirlerin indirildiği, her şeyi kuşatan en büyük cisim şeklinde bir anlam yüklemektedir.¹⁰⁴ Atûfî, *Arş* kelimesine dilcilerin böyle bir anlam yüklediğini ifade eder. Bu görüşünü ayetlerle destekledikten sonra Beyzâvî’nin bu görüşünün, “*Arşın değerini Allah’tan başka kimse takdir edemez.*”¹⁰⁵ rivayeti ile çeliştiğine dikkat çeker.

Dilciler “*Arş*” kavramını yüksek şey, çatı, taht, hükümlerlik anlamlarında kullanmışlardır.¹⁰⁶ Kur’an’da kudret ve hâkimiyet tahtı,¹⁰⁷ Hz. Yûsuf’un¹⁰⁸ ve

102 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrü’l-Kebîr*, tahk., Ahmed Ferîd, Beyrût, 2003, 1, 423; Atûfî, *Mir’atü’l-Te’vîl*, 33b-34a. Bezm-i elest ile ilgili görüşler ve bu görüşlerin tenkidi için bk., Gürbüz Deniz, “Elest Bezmi ya da Hangi Söz?”, *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2013, sayı: 26, s. 151-161. Ayrıca bk., Tuncer Namlı, *Ahlâkî Kavramlarda Anlam Arayışı*, Ankara: Fecr Yayınları, 2001, 49-60.

103 Tevbe, 9/129.

104 Beyzâvî, 3, 103; Atûfî, *Mir’atü’l-Te’vîl*, 40b.

105 Ebû Ca’fer Muhammed b. Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Kitâbü’l-Arş ve mâ ruviye fih*, tahk., Muhammed b. Halîfe, Riyad, 1998, 1, 437; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3, 11; Atûfî, *Mir’atü’l-Te’vîl*, 41a.

106 Râgıb, Ebü’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kurân*, tahk., Safvan Adnan ed-Dâvûdî, Beyrut, 1412, 1, 5558; İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut, 1414, 6, 313-314; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, tahk., Muhammed Bâsil ‘Uyûn, es-Sûd, Beyrut, 1998, 1, 113.

107 A’râf, 11/54; Yûnus, 10/3; Ra’d, 13/2; Tâhâ, 20/5; Furkan, 25/59; Secde, 32/4; Hadîd, 57/4.

108 Yûsuf, 12/100.

Sebe Melikesi Belkıs'ın tahtı,¹⁰⁹ Allah'a nispet edildiği zaman "arşın sahibi",¹¹⁰ "arşın rabbi",¹¹¹ "rabbinin arşı"¹¹² şeklinde kullanılırken, göklerin ve yerin altı evrede yaratıldığını belirten bir ayette O'nun arşının henüz su üstünde olduğundan bahsedilir.¹¹³ Bunların yanı sıra meleklerin arşı taşıdığı¹¹⁴ ve etrafını kuşattıkları¹¹⁵ da ayetlerde haber verilmektedir.

Arş kavramına Kur'an'ın ve dilcilerin yüklediği anlamlara bakıldığında Atûfî'nin düşüncesinin isabetli olduğu söylenebilir.

5.5. Yûsuf sûresi

"İşte Rabbin seni böylece seçecek, sana (rüyada görülen) olayların yorumunu öğretecek ve daha önce ataların İbrahim ve İshak'a nimetlerini tamamladığı gibi sana ve Yakup soyuna da tamamlayacaktır. Şüphesiz Rabbin hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."¹¹⁶

Beyzâvî ile birlikte Zemahşerî ve Ebü'l-Berekât en-Neseî, ayette geçen "sana öğretecek" ifadesini teşbih kapsamı dışında tutarak önceki fiile atfetmemişler, başlangıç cümlesi olarak değerlendirmişlerdir.¹¹⁷ Atûfî ise "sana öğretecek" ifadesinin "seni seçecek" ifadesine atfedilmesi gerektiğini savunur. Aşağıdaki rivayeti de bu görüşünü desteklemek amacıyla kullanır.

"Salih rüya peygamberliğin kırk altı cüzünden bir cüzdür."¹¹⁸

5.6. Hicr sûresi

"Hani Rabbin meleklere, Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin, demişti."¹¹⁹

109 Neml, 27/23.

110 İsrâ, 17/42; Mü'min, 40/15; Tekvîr, 81/21; Burûc, 85/15.

111 Tevbe, 9/129; Enbiya, 21/22; Mü'minûn, 23/86, 116; Zuhruf, 43/82.

112 Hakka, 69/17.

113 Hûd, 11/7.

114 Mü'min, 40/7.

115 Zümer, 39/75.

116 Yûsuf, 12/6.

117 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 47a; Beyzâvî, 3, 155; Neseî, *Medârik*, 2, 95-96; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3, 256.

118 Buhârî, Ta'bîrü'r-rü'yâ, 4; Müslim, Rü'yâ, 8.

119 Hicr, 15/28-29.

Beyzâvî ayetteki Allah'ın insana ruhundan üflemesini şu şekilde tefsir eder: “Yüce Allah'ın insana ruhundan üfleyip de tesiri iç organlarına ulaşip canlandığı zaman meleklerle insana saygı ile eğilmeyi emretmişti. Buradaki “nefh” başka bir cismin içine hava üflemek, “ruh” ise kalpten çıkan latif buharla alakası olduğundan, ona canlanma kuvveti vererek, bedeninin derinliklerine götüren atar damarlarının içlerine taşıdığı için bedene bağlanmasına üfleme denilmiştir.”¹²⁰

Atûfî, ruhun üflenerek bedene bağlanması şeklindeki Beyzâvî'nin görüşünü “Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır”¹²¹ ayetinde ifade edildiği gibi, konuşan canlının ruhtan soyutlanmasına bağladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Allah (cc)'in ruhu tutarak bedenle ilişkisini kestiğini ifade eden bu görüşün filozofların meylettiği görüş olduğunu iddia etmektedir.¹²² Atûfî, konuşan canlının ruhtan soyutlanması hakkında iki görüş bulunduğunu dile getirmektedir. Birincisi, bedeninin mevcudiyeti ile irade ve ihtiyar olmaksızın, tabii olarak faal akıldan taşarak ortaya çıkar. Bu filozofların görüşüdür ki bunun İslam'la ilgisi yoktur. İkincisi, ruhun Allah (cc)'in iradesi ve yaratması ile ortaya çıktığını savunan görüştür. Ruh Allah (cc)'in emri ile bedene bağlanır, Allah (cc)'in emri ile de bağlantısı kesilir. Her ne kadar bu görüşü İslam'ın içinde kabul etmek mümkünse de bu görüşte de bazı yanlış yönler mevcuttur.¹²³ Zira ruhun bedene girmesi ve ölüm anında bedenden çıkması konusunda zahire delalet eden ayet, hadis ve eserler sayılamayacak kadar çok olduğu için bunları temsilî bir anlatım olarak kabul etmeyi akıl kabul etmez. “Andolsun şiddetle çekip çıkaranlara”¹²⁴ ayeti ile “Ölü tabuta konduğu zaman ruhu çırpınarak der ki: Ey ailem, ey çocuğum, dünya beni oyaladığı gibi sizi de oyalamasın...”¹²⁵ şeklindeki isnadı bulunmayan bir rivayeti buna delil gösterir.¹²⁶ Buradaki çırpınan ruh, bedenden farklı bir cisimdir. Dil açısından ve karine ile ilk anlaşılan budur.¹²⁷ Dolayısıyla ilgili ayet ve hadisleri temsilî bir anlatım olarak kabul etmenin doğru olmadığı görüşünü savunmaktadır.

120 Beyzâvî, 3, 210.

121 Zümer, 39/42.

122 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 50b-51a.

123 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 51a.

124 Nâziât, 79/1.

125 Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrût, H. 1420, 21, 395.

126 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 51b.

127 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 51b-52a.

5.7. Tâhâ sûresi

"Firavun'a git, çünkü o azmıştır. Mûsâ, dedi ki: Rabbim! Gönlüme ferahlık ver. İşimi bana kolaylaştır. Dilimdeki tutukluğu çöz ki sözümü anlasınlar"¹²⁸

Beyzâvî, Mûsâ (as)'ın dilindeki tutukluğun nedenini şöyle bir rivayete dayandırır: "Bir gün Firavun Mûsâ (as)'yı kucağına almıştı. O da sakalını tutup yoldu. Firavun kızdı ve onu öldürmeyi emretti. Karısı Âsiye: O bir çocuktur, közle yakutu ayıramaz, dedi. Bu ikisini önüne koydular, o da közü alıp ağzına koydu. Belki elindeki beyazlık ondan kalmıştır. Şöyle de denilmiştir: Mûsâ (as)'nın eli yanınca, Firavun onu tedavi ettirmek istedi fakat iyileşmedi. Sonra kendisi dua edince Firavun: Sen hangi Rabbe dua ediyorsun, dedi. O da: Senin aciz kalıp da iyileştiremediğin elimi iyi edene, demişti."¹²⁹

Atûfî, Mûsâ (as)'nın dilindeki peltekliliğin ateş korundan kaynaklandığına dair yukarıdaki rivayeti mantıklı bulmaz. Peygamberlerin makamları gereği Yüce Allah ile çok güçlü bir bağa sahip olduklarını ifade eder. Yaratanla böyle güçlü bir iletişim içinde iken insan kelimelerin telaffuzunda, hatta eşyanın ismini söylemekte bile zorlanabilir.¹³⁰ Bu düşüncesini desteklemek için aşağıdaki rivayeti nakleder:

"Benim Allah ile öyle bir vaktim vardır ki, o vakitte bana ne mukarreb melek ne de gönderilmiş bir peygamber yaklaşamaz."¹³¹

Bu rivayetten hareketle Atûfî, Mûsâ (as)'nın böyle bir durum yaşayabileceğini, bunun da onun fasih bir lisana sahip olmasını engellemeyeceğini söylemiştir.¹³²

Mûsâ (a.s)'nın dilinin peltekliliği ile ilgili Beyzâvî'nin rivayetini mantıksız gören Atûfî'nin, kendi görüşlerini desteklemek için kullandığı rivayetlerde aynı tizliliği göstermediği anlaşılmaktadır.

5.8. Mü'minûn sûresi

"Mü'minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki namazlarında derin saygı içindedirler."¹³³

128 Tâhâ, 20/24-28.

129 Beyzâvî, 4, 26.

130 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 63b-64a.

131 Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî, *Meâni'l-Ahbâr (Bahri'l-fevâid)*, tahk., Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferîd el-Mezîdî Beyrût, 1999, s. 208, 335.

132 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 64a.

133 Mü'minûn, 23/1-2.

Beyzâvî “*huşû içindedirler*” ifadesini tefsir ederken, Rasûlullah (s.a.v)’in namazlarını gözlerini göğe doğru çevirerek kıldığını, bu ayet inince gözlerini secde yerine çevirerek namazını kılmaya başladığına dair bir rivayette bulunmaktadır.¹³⁴

Atûfî, *huşû* ile kastedilenin, *hudû*’nun eşlik ettiği bir Allah korkusu olduğunu belirtmektedir. *Huşû* kelimesini İbn Abbas’ın “Korkup sükûnet içinde duranlar”¹³⁵ şeklinde açıklaması, Hz. Ali’nin “*huşû kalptedir*”¹³⁶ ifadeleri ve Hz. Peygamber sakalıyla oynayan bir adamı görünce, “*Kalbinde huşû olsa idi, organları da huşû gösterirdi*”¹³⁷ şeklindeki beyanı ile desteklemektedir. Bu rivayet merfû ve mevkuf olarak nakledilmiştir. Elbanî, merfû rivayetin daha zayıf hatta mevzû olduğunu ifade etmektedir.¹³⁸

Daha sonra ayetlerin nüzul sebebi ile ilgili Hz. Ömer (r.a)’den şu rivayete yer verir. “Rasûlullah (s.a.v.)’a vahiy geldiği zaman başının ucunda arı uğultusuna benzeyen bir ses işitildi. Bir gün kendisine vahiy gelmişti. Bir süre bekledikten sonra vahiy durumu ondan kaldırıldı. Rasûlullah (s.a.v.), kibleye karşı durdu ellerini kaldırdı ve şöyle buyurdu: “*Allah’ım Müslümanların sayısını artır, eksiltme. Bizi şerefli kıl, alçaltma. Bize ver, bizi mahrum etme. Bizi gözet, bizim üzerimize başkalarını tercih etme. Bizi memnun et, sen de bizden razı ol.*” Sonra Rasûlullah (s.a.v.) şöyle devam etti: “*Bana on ayet indirildi. Kim onların gereğini yaparsa mutlaka cennete girecektir.*” Sonra Mü’minûn sûresinin ilk on ayetini okudu.¹³⁹

Bu rivayetten sonra peş peşe şu rivayetlere yer verir:

“*Allah (c.c) kalbi, bedeniyle uyum içerisinde olmayan kişinin namazına bakmaz.*”¹⁴⁰

134 Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 68a-b; Beyzâvî, 4, 80.

135 İbn Receb, *Fethu’l-Bârî alâ Sahîhi’l-Buhârî*, tahk., Ebû Muâz Târik b. İvedullah b. Muhammed, Dammâm, H, 1422, 4, 337; Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 68b.

136 İbn Battâl, *Şerhu’l-Câmi’i’s-sahîh*, tahk., Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Riyad, 2003, 2, 359; Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 68b.

137 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü’l-Usûl fî Ma’rifeti Ahbâri’r-Resûl*, Abdurrahman Amîre, Beyrût, 1992, 2, 172; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, tahk., Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim b. Muhammed, Kahire, 2007, 3, 200; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, Habîburrahman el-A’zamî, Beyrût, 1403, 2, 266.

138 Nâsîrüddin el-Elbânî, *İrvâü’l-Ğalîl fî Tahrîci Ehâdîsi Menâri’ s-Sebil*, Beyrût, 1985, 2, 93.

139 Tirmizî, *Tefsîru’Kur’an*, 23 (3173).

140 İrâkî, Ebû’l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân, *el-Muğnî an Hamli’l-Esfâr fî’l-Esfâr fî Tahrîci Mâ fi’l-İhyâi Mine’l-Ahbâr*, tahk., Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad, 1995, 1, 105; Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 69b.

"Kim dünya işlerinden bir şey hatırlamadan bir namaz kılsa, Allah istediğini mutlaka ona verir."¹⁴¹

"Her kimin namazı onu fuhuş ve kötülüklerden alıkoymuyorsa o namaz kişiyi Allah'tan uzaklaştırır."¹⁴²

"Ümmetinden iki adam namaza kalkarlar. Rükûları ve secdeleri aynıdır. Ancak ikisinin namazı arasında yerle gök arası kadar fark vardır."¹⁴³ Ali el-Kârî ve Şevkânî bunun mevzû olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴

Burada olduğu gibi çoğu kez روى عنه şeklinde meçhul şiga ile merfû rivayetler nakletmekte, rivayetlerin sıhhati hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır.

5.9. Nûr sûresi

"Allah, bütün canlıları sudan yarattı. İşte bunlardan bir kısmı karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayak üzerinde yürür, kimisi dört ayak üzerinde yürür. Allah, dileğini yaratır. Çünkü Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir."¹⁴⁵

Bezâvî ayette canlıların yaratıldığı suyun, maddenin bir parçası olan su veya sperm olduğunu söyler.¹⁴⁶ Atûfî, Bezâvî'nin canlıların yaratıldığı suyun madde- nin bir parçası olan su olabileceği şeklindeki yorumunun isabetli olmadığını ve bunun için Zemahşerî'nin de böyle bir yorumu benimsemediğini dile getirir.¹⁴⁷ Sonra ilk yaratılışla ilgili bazı müfessirlerin, her ruh sahibinin Muhammed (a.s)'in ruhundan yaratıldığına dair görüşlerine ve bu görüşlerini destekledikleri aşağıdaki rivayetlere yer verir:

141 Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Buğyetü'l-Bâhis an Zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, tahk., Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, Medine, 1992, 1, 296 (189); Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 69b.

142 Beyhâkî, *Şuabü'l-Îmân*, Beyrût, H. 1410, 3, 174; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, Beyrût, H. 1412, 2, 531; Ahmed b. Hanbel *Kitabü'z-Zühhd* adlı eserinde İbn Mes'ûd'dan mevkuf olarak, Taberi ise merfû olarak rivayet etmiştir. Bk., Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Amme'stehere Mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrût, 2001, 2, 247 (2601); Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 69b.

143 Hakîm et-Tirmizî, 3, 207; Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 69b.

144 Bk., Ali el-Kârî, *el-Esrâriü'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, Beyrût, 1971, 1, 413; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *el-Fevâidü'l-Mecmû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a*, tahk., Abdurrahman Yahya el-Muallimî, Beyrût, H. 1407, 1, 27.

145 Nûr, 24/45.

146 Bezâvî, 4, 111; Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 76a.

147 Atûfî, *Mir'atü't-Te'vîl*, 76b; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4, 312.

“Allah’ın yarattığı ilk şey benim ruhumdur.”¹⁴⁸

“Allah inciye yarattı. Sonra ona bakınca inci eriyerek suya dönüştü”¹⁴⁹

Atûfî naklettiği diğer rivayetlerde olduğu gibi bu rivayetlerin de sıhhati hakkında herhangi bir yorum yapmamıştır.

5.10 Şu’arâ sûresi

“Şüphesiz bu Kur’an, âlemlerin Rabbi’nin indirmesidir. Uyarıcılardan olası diye onu güvenilir Ruh (Cebrail) senin kalbine indirdi.”¹⁵⁰

Bu ayetlerin tefsirinde Beyzâvî şöyle diyor: “Ayetler kıssaların gerçek olduğunu belirtmekte, Kur’an’ın mucize oluşuna ve Muhammed (as)’in nübüvvetine dikkat çekmektedir. Çünkü bilmeyen bir kimsenin bunları bildirmesi ancak Allah (cc)’tan gelen vahiy ile olur. Yüce Allah kalple ruhu kastetti ise, o zaman mesele yoktur. Eğer onunla belli organı (yüreği) kastetti ise, onu özellikle zikretmesi şunun içindir: Aralarında ilişki olduğundan, ruhla ilgili manalar önce ruha iner, oradan kalbe intikal eder. Kalpten de beyne yükselir ve böylece tahayyül edilen levha ona nakşolur. Güvenilir Ruh Cebrail (as)’dir; çünkü o, Allah (cc)’ın vahiy eminiidir.”¹⁵¹

Atûfî, Beyzâvî’nin bu görüşünün Cebrâil ile gönderilen Kur’an’ın, lafızla değil ruhanî manalardan meydana geldiğini, dolayısıyla lafızların Hz. Peygamber’in zihninde oluştuğunu iddia etmesinin doğru olmadığını savunmaktadır. Zira Atûfî, Hz. Peygamber’e vahiy indiği zaman arı vızıltısı gibi bir ses duyulduğuna dair haberlerin tevatür derecesine ulaştığını ifade ederek, bunun vahyin ruhanî manalardan oluştuğu iddiasına cevap olduğunu savunmaktadır. Ayrıca ruhun bedendeki çam kozalağını andıran organ olduğu kastediliyor ve vahiy ruhtan bu organa intikal ediyorsa, bu da idraksiz olur. Vahiy lafızlardan oluşmazsa, bu Allah (cc)’ın salih kullarına da verdiği bir durumdur ki salih kullar için halen devam etmektedir. Hâlbuki Hz. Peygamber “*Benden sonra nebî yoktur*”¹⁵² buyurarak peygamberle-

148 Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-Mefâtih*, Beyrût, 2001,1, 270. İlk yaratılan şey veya varlık hakkında bk., Rifat Okudan, Hz. Peygamber’den İlk Yaratılan Şey Hakkında Rivayet Edilen Hadisler Işığında Hakikat-i Muhammediye, VI. *Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, 21 Nisan 2003, 2006, s. 165-178; Mehmet Özşenel, İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler, *Divân: İlmî Araştırmalar*, 1998, cilt: III, sayı: 4, s. 171-189; Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 77b.

149 Kelâbâzî, *Meâni’l-Ahbâr*, s. 265; İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *el-Bahrü’r-Râik*, Beyrût, ts., 1, 157, 453; Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 77b.

150 Şu’arâ, 26/192-194.

151 Beyzâvî, 4, 149; Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 80a-b.

152 Buhârî, Enbiyâ, 50; Müslim, İmâre, 44; Ebû Dâvûd, Fiten, 1; Tirmizî, Fiten, 43; İbn Mâce, Mukaddime, 121; Ahmed b. Hanbel, 3, 114; Atûfî, *Mir’atü’t-Te’vîl*, 80a-b.

rin aldığı vahyin lafızlarla birlikte olduğunu, lafızların peygamberlerin zihinlerinde oluşmadığına delil saymaktadır.

Sonuç

Atûfî rivayet ettiği hadislerin kaynağına işaret etmemiş, delil olarak kullandığı rivayetlerin sıhhati hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Dirayet tarzında yazılan bir tefsire yazdığı bu kısa haşiyede önemli sayılabilecek miktarda rivayete yer vermesine rağmen Radıyyüddin es-Sâganî'nin *Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye* adlı derlemesine Bâbertî'nin yazdığı *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr fi'l-Cem Beyne's-Sahîhayn* adlı eseri ile aynı esere kendisinin yazmış olduğu *Keşfü'l-Meşârik* adlı şerhten başka herhangi bir hadis kaynağına atıfta bulunmamıştır. Çoğu kere *روى عن النبى* şeklinde, bazen de sadece sahâbî ravisini zikrederek rivayette bulunmuştur. Beyzâvî'nin kullandığı rivayetlere yönelik herhangi bir eleştiri getirmemiştir. Sadece Mûsa (a.s)'nın dilinin peltekliği ile ilgili Beyzâvî'nin rivayetini mantıklı bulmadığını söylemekle yetinmiştir. İtikadî konularda ahad hadisleri delil olarak kullanmış, genel olarak nasları zahirî anlamda yorumlamıştır. Zaman zaman takti' yapmış, nadiren de olsa rivayet farklılıklarına değinmiştir. Merfû, mevkuf, maktû; sahih, hasen, zayıf hatta uydurma rivayetlere yer vermiştir.

Kaynakça

- Abay, Muhammet, Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011,2012.*
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musanef*, Habîburrahman el-A'zamî, Beyrût, 1403.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Ammâ İştehera Mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrût, 2001.
- Ahmed B. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî *el-Müsned*, tahk., Şuayb el-Arnaût vd., 1999.
- Ali El-Kârî, Nureddin Ebu'l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, Beyrût, 2001.
- , *el-Esrârü'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, Beyrût, 1971.
- Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed, *el-Keşkül*, tahk., Muhammed Abdülkerim en-Nemerî, Beyrût, 1998.
- Atûfî, Hayreddin Hızır, *Mir'atü't-Te'vîl*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, (nr. 215).
- , *Ravzü'l-İnsân fî Tedâbîri'l-Ebdân*, Süleymaniye Ktp., Fâtiha, nr. 3569.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Şuabü'l-İmân*, Beyrût, H. 1410.

- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Beyrût, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Cami'u's-Sahîh, İstanbul*, 1992.
- , *Tarihü'l-Kebîr*, Haydarabad, ts.,
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazled-Dârimî, *es-Sünen*, İstanbul, 1992.
- Deniz, Gürbüz “Elest Bezmi ya da Hangi Söz?”, *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2013, sayı: 26, s. 151-161.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, İstanbul, 1992.
- El-Elbânî, Nâsirüddîn, *İrvâü'l-Çalîl fî Tahrîci Ehâdîsi Menâri's-Sebûl*, Beyrût, 1985.
- Ebû Ya'Lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Müsned*, tahk, Hüseyin Selim Esed, Dimaşk, 1984.
- Hakîm Et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl fî Ma'rifeti Ahbâri'r-Resûl*, Abdurrahman Amîre, Beyrût, 1992.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Buğyetü'l-Bâhis an Zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, tahk., Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, Medine, 1992.
- , *Mecma'u'z-Zevâ'id*, Beyrût, H. 1412.
- İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân, *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr fî Tahrîci mâ fi'l-İhyâi mine'l-Ahbâr*, tahk., Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad, 1995.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, tahk., Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Riyad, 2003.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Ca'fer Muhammed b. Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Kitâbü'l-Arş ve mâ Ruviye fih*, tahk., Muhammed b. Halife, Riyad, 1998.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, tahk., Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim b. Muhammed, Kahire, 2007.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Haydarabad, 1952.
- İbn Hacer Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrût, 1986.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *Sîretü'n-Nebî*, Riyad, 2005.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk., Mahmud Hasan, Medine, 1994.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, 1414.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *el-Bahrü'r-Râik*, Beyrut, ts.

- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Fethu'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Ebü Muâz Târik b. İvedullah b. Muhammed, Dammâm, H, 1422.
- Kelâbâzî, Ebü Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebü İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî, *Meâni'l-Ahbâr (Bahri'l-fevâid)*, tahk., Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut, 1999.
- Maden, Şükrü, Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lîka Literatürü, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: III, sayı: 1.
- Malik B. Enes, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *Muvatta'*, İstanbul, 1992.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, tahk., Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, Beyrût, H. 1412.
- Mevdufî, Seyyid Ebü'l-A'lâ, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, terc., Ahmed Asrar, İstanbul: Pınar Yayınevi, 1992.
- Mukâtil B. Süleyman, *Tefsîrü'l-Kebîr*, tahk., Ahmed Ferîd, Beyrût, 2003.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *Fethu's-Semâvî bi-Tahrîci Ehâdisi Tefsîri'l-Kâdi'l-Beyzâvî*, tahk., Ahmed Müctebâ, Riyad, H.,1409.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Cami'u's-Sahîh*, İstanbul, 1992.
- Namlı, Tuncer, *Ahlâkî Kavramlarda Anlam Arayışı I*, Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Nesâî, Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, İstanbul, 1992.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Beyrût, 1999.
- Okudan, Rifat, Hz. Peygamber'den İlk Yarattılan Şey Hakkında Rivayet Edilen Hadisler Işığında Hakikat-i Muhammediye, VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler), 21 Nisan 2003, 2006.
- Özşenel, Mehmet, İlk Yarattılan Varlık Konusundaki Rivayetler, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, cilt: III, sayı: 4, s. 171-189, 1998.
- Râgıb, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kurân*, tahk., Safvan Adnan ed-Dâvûdî, Beyrut, 1412.
- Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Beyrût, H. 1420.
- Rızâ, Reşîd, *Tefsîrü'l-Kurâni'l-Hakîm*, Kahire, 1990.
- Selvi, Dilaver, "Her Ayetin Bir Zahirî Bir Bâtını Vardır" Hadisindeki Zâhir ve Bâtın Kavramları Üzerinde Değerlendirmeler, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: XI, sayı: 2, 2011.
- Sülemî, Ebü Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *Hakâiku't-Tefsîr*, tahk., Seyyid İmrân, Beyrût, 2001.
- Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî, *el-Fevâidü'l-Mecmû'a fî'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a*, tahk., Abdurrahman Yahya el-Muallimî, Beyrût, H. 1407.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, tahk., Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire, 2001.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye*, Beyrut, 1975.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *es-Sünen*, İstanbul, 1992.
- Uzun, Mustafa, Ebcad, *DİA*, İstanbul, 1994.
- Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmi'î't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, tahk., Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz, Riyad, 1998.
- , *Esâsü'l-Belâğâ*, tahk., Muhammed Bâsil 'Uyûn, es-Sûd, Beyrut, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Min-hâcî, *et-Tezkire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, tahk., Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrût, 1986.